

University of Groningen

The uncertainties of self and identity

Halen, Cornelius Petrus Maria van

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2002

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Halen, C. P. M. V. (2002). *The uncertainties of self and identity: experiencing self-definition problems over the life span*. s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Samenvatting

In de psychologie, net als in het dagelijks leven, wordt zelfinzicht over het algemeen beschouwd als een kenmerk van adequaat geestelijk functioneren. Wie zichzelf kent en deze kennis weet te relateren aan de leefwereld waarin men verkeert, heeft het lot in eigen hand, zo is de gedachte. Er zijn echter genoeg argumenten om vraagtekens te plaatsen bij de vanzelfsprekendheid waarmee deze overtuiging wordt beleden. Want waarom zijn mensen tegenwoordig zo gepreoccupeerd met levensvragen als ‘wie ben ik’, ‘wat wil ik met mijn leven’ en ‘hoe kan ik dat bewerkstelligen’? Blijkbaar is het nog niet zo eenvoudig om een beeld van jezelf te vormen dat tegelijkertijd helder, betrouwbaar, oprecht en functioneel is.

In dit proefschrift staat het spanningsveld centraal tussen de behoefte aan duidelijkheid over de eigen persoon, aan een gevoel van identiteit, en het probleem om die duidelijkheid te verkrijgen. De nadruk ligt daarbij op een kritische bespreking van de pogingen binnen de diverse subdisciplines van de psychologie om dit verraderlijke domein van psychisch functioneren te doorgronden en in kaart te brengen. In haar streven een objectieve wetenschap te zijn, heeft de psychologie namelijk altijd een wat ambivalente verhouding gehad tot het feit dat de mens niet alleen object van studie is, maar ook een actief subject. De menselijke soort kent het unieke vermogen om zich van zichzelf bewust te worden, op grond daarvan een voorstelling van zichzelf te vormen, en dergelijke voorstellingen te gebruiken als een basis om sturing te geven aan het eigen handelen. Dit recursieve aspect van het menselijk functioneren wordt in het proefschrift gevat onder de noemer van *persoonlijke zelfdefinitie*, en de cruciale vraag is hoe met een psychologisch begrippenapparaat recht kan worden gedaan aan het subjectieve karakter hiervan. Op grond van een kritische analyse van de inzichten binnen ondermeer de zelfpsychologie, de identiteitspsychologie en de levenslooppсихologie zal worden betoogd dat met name de antithetische aspecten van de persoonlijke zelfdefinitie een goede opening bieden voor een systematische bestudering van de zelfhuishouding. Met de antithetische aspecten bedoel ik het gebrek aan duidelijkheid, het gevoel niet langer over een hecht verankerde identiteit te beschikken, de duiding die mensen aan dergelijke gevoelens van onzekerheid geven en hun pogingen om het hoofd te bieden aan die onzekerheid. Dit alles kan kort worden aangeduid met *zelfdefinitieproblemen*. Deze theoretische exercitie wordt ook in daden omgezet middels een empirische inventarisatie naar het soort problemen dat mensen gedurende de levensloop ervaren als ze proberen meer duidelijkheid over zichzelf te scheppen.

Hoofdstuk 1 fungeert als een algemene introductie op het onderwerp. Daarin wordt gesugereerd dat onze preoccupatie met innerlijke authenticiteit niet kan worden losgezien

van de specifieke cultuurhistorische omstandigheden waarin we leven. Cultuurhistorici, filosofen, sociologen en antropologen hebben er veelvuldig op gewezen dat met het wegvallen van het traditionele gemeenschapsleven en de zingevingskaders in onze hedendaagse, westerse samenleving een soort levenshouding is ontstaan waarin de eigen individualiteit de maat der dingen is geworden. Maar tegelijkertijd beseft iedereen dat die individualiteit actief moet worden vormgegeven en onderhouden. Met andere woorden, mensen ontlenen hun identiteit niet langer aan een vaste, onveranderlijke plaats in het leven, maar worden geacht zelf de verantwoordelijkheid voor hun eigen identiteit en leven te nemen.

Deze noodzaak tot zelfsturing legt een zware belasting op de zelfreflectieve en sociale vermogens van mensen. Persoonlijke zelfdefinitie vereist dat ze rekenschap geven van alle mogelijkheden en beperkingen die hun persoonlijke situatie biedt om invulling aan de eigen persoon te geven, dat ze daar op grond van persoonlijke afwegingen daar een gefundeerde keuze uit weten te maken, om ten slotte het beeld dat men zo van zichzelf schept ook daadwerkelijk in de praktijk te brengen. Maar juist de zelfreflectieve vermogens en het sociale leven van mensen zijn bronnen van tegenstrijdigheid. Hoe men zichzelf ziet, is per slot van rekening afhankelijk van het standpunt dat men ten aanzien van zichzelf inneemt, en elk standpunt genereert haar eigen beeld. Als men zich bijvoorbeeld door de ogen van de ander probeert te zien, kan het onbehaaglijke gevoel ontstaan dat men anders overkomt dan men diep van binnen meent te zijn. Een ander voorbeeld is het autobiografische perspectief. Wanneer men terugkijkt op het eigen leven of vooruitblijkt op de toekomst, beschouwt iedereen zich als fundamenteel één en dezelfde persoon, maar moet tegelijkertijd worden onderkend dat men als persoon aan allerlei veranderingen onderhevig is (geweest). Weer een ander perspectief ligt op het normatieve vlak: men beweegt zich als individu altijd ergens tussen de aspiraties die men ten aanzien van zichzelf koestert en het besef ook de nodige tekortkomingen te hebben. Voeg daar aan toe dat ieder van ons een scala aan uiteenlopende sociale rollen in zichzelf verenigt (partner, ouder, kind, vriend, collega, etc.), elk met haar eigen accenten, dan mag duidelijk zijn dat een eenduidig antwoord op identiteitsvragen als ‘wie ben ik?’ en ‘wie zou ik moeten of kunnen zijn?’ allerminst voor de hand ligt.

Merkwaardig genoeg heeft de psychologie tot nu toe amper gericht onderzoek gedaan naar de obstakels en onzekerheden waarmee mensen worden geconfronteerd in hun behoefte aan een duidelijk zelfbeeld. Dit proefschrift is een poging om in deze omissie te voorzien. Maar om dit enigszins ongrijpbare onderzoeksdomen goed af te bakenen, is een nadere analyse nodig van de wijze waarop bestaande psychologische benaderingen tegen de persoonlijke zelfdefinitie placht aan te kijken.

In *Hoofdstuk 2* staat het zelfconceptonderzoek centraal. Veel van de enorme hoeveelheid vakpublicaties waarin de term ‘zelf’ figureert, gaat in feite over de inhoud en/of structuur van het zelfconcept, dat wil zeggen het beeld dat het individu van zichzelf heeft. Binnen deze benadering krijgt men recentelijk steeds meer oog voor de complexe dynamiek in de wijze waarop mensen geneigd zijn de informatie over zichzelf te interpreteren en te organiseren. Men gaat er daarbij vanuit dat deze informatieverwerking een sterk zelfregulerend karakter heeft, vergelijkbaar met de principes van de cybernetica. Er zijn twee antagonistische krachten die met name verantwoordelijk worden gesteld voor de dynamiek in de zelfregulatie. Enerzijds kristalliseren de zelfpercepties en –attributies zich uit rond afzonderlijke en uiteenlopende zelfschemas, elk met een eigen emotionele en motivationele lading. Anderzijds proberen mensen altijd de consistentie, de samenhang, van hun zelfbeeld te bewaken en zijn

ze zeer gevoelig voor de discrepanties die in hun zelfbeeld kunnen optreden. De wisselwerking tussen deze tendensen zou mensen in staat stellen zich zo optimaal mogelijk aan te passen aan de situatie waarin ze verkeren en zichzelf doelen stellen, en tegelijk de controle uit te oefenen op de effectiviteit van hun eigen gedrag. Helaas hebben de modellen waarmee de zelfregulatieve werking van het zelfconcept concreet wordt uitgewerkt, zoals de Self-Discrepancy Theory van Higgins, vaak een gesloten en formalistisch karakter, waardoor er weinig oog is voor de ambiguïteit die het menselijk denken onder natuurlijke omstandigheden kenmerkt. Het grootste bezwaar is echter wel dat er nauwelijks plaats is ingeruimd voor een actieve rol van de mens als zelfbewust subject. Daarmee wordt feitelijk ontkend dat mensen het vermogen hebben om op grond van hun subjectieve voorstellingen en gevolgtrekkingen op soms onvoorspelbare wijze te interveniëren in hun eigen gedrag en zelfs hun eigen bestaansvoorwaarden.

In het werk van Erik Erikson over de ontwikkeling van een persoonlijke identiteit krijgt het individu wel die actieve rol toebedeeld. Dit is het onderwerp van *Hoofdstuk 3*. Volgens Erikson is de crux in de vorming van een persoonlijke identiteit juist dat mensen een beroep op hun voorstellingsvermogen moeten doen om de gevoelens van onzekerheid en verwarring te bezweren die kunnen ontstaan als een vanzelfsprekende aansluiting tussen het innerlijk en de leefwereld waarin men verkeert doorbroken dreigt te worden. Onder dergelijke omstandigheden is soms een bewuste herformulering van de eigen identiteit noodzakelijk om het gevoel van persoonlijke eenheid en autonomie te behouden. Achter deze identiteitsvorming gaat echter een complexe psychodynamica schuil die zich nauwelijks leent voor een simpele operationalisatie. De meest invloedrijke poging daartoe is het Identiteits Statussen Model van James Marcia geweest. In dit model wordt de identiteitsvorming vooral gezien als de reactie op een specifieke ontwikkelingstaak, namelijk het te boven komen van de identiteitscrisis die in de adolescentie ontstaat ten gevolge van een opeenstapeling van leeftijdsgebonden veranderingen. Om deze overgangsfase tot een goed einde te brengen moet er volgens Marcia sprake zijn van stabiele keuzes binnen maatschappelijke waardegebieden als opleiding en werk, politiek en levensbeschouwing, en relaties. Bovendien moeten deze keuzes zijn gefundeerd op een uitvoerig afwegingsproces. Alhoewel het model een intuïtieve logica heeft en inmiddels uitgebreid is getoetst, kan op twee punten worden betwijfeld of het Eriksons oorspronkelijke ideeën voldoende dekt. Ten eerste heeft Marcia de identiteitsontwikkeling beperkt tot een specifieke levensfase, alsof het om een eenmalige ontwikkelingstaak gaat die aan het eind van de adolescentie definitief moet zijn afgerond. Dit veronderstelt dat een identiteit iets is dat, eenmaal gevormd, geen bijstelling meer behoeft in de verdere levensloop. Ten tweede wordt het identiteitsvormingsproces verengd tot een soort beslissingsstaak, waarmee Marcia voorbij gaat aan het feit dat de identiteitsvorming in eerste plaats gericht is op het beschermen van een gevoel van persoonlijke eenheid en continuïteit en erkenning ervan door anderen. Zoals Erikson het zelf stelt, er kan geen sprake zijn van identiteit zonder de mogelijkheid van identiteitsverwarring en omgekeerd. Het gevoel van identiteit en identiteitsverwarring vormen een levenslange antithese en zorgen ervoor dat het beeld dat men van zichzelf heeft regelmatig moet worden bijgesteld.

Met de bovenstaande uitspraak kan Erikson worden aangemerkt als een vroege voorloper van de transactionele benadering die tegenwoordig in zwang is binnen de ontwikkelingspsychologie, met name de levensloopspsychologie. In *Hoofdstuk 4* wordt uitgelegd dat in transactionele ontwikkelingsmodellen de menselijke levensloop wordt gezien als een voort-

durende afstemming tussen allerlei ontwikkelingsinvloeden. Die invloeden kunnen te maken hebben met lichamelijke en psychische rijping en veroudering, met de sociohistorische omstandigheden waarin men leeft, met meer toevallige gebeurtenissen die het leven een beslissende wending kunnen geven. Het complexe samenspel tussen al deze ontwikkelingsinvloeden zorgt voor sterke overeenkomsten in het globale leeftijdsverloop van de individuele ontwikkeling, maar ook voor aanzienlijke biografische verschillen tussen mensen. De bindende factor in de eigen levensloop komt, met name in de volwassenheid, bij het individu zelf te liggen. Om binnen het onvoorspelbare geheel van ontwikkelingsinvloeden toch greep op hun eigen leven te houden, vallen mensen meestal terug op de individuele voorstellingen en normatieve verwachtingen die ze ten aanzien van een bepaalde levensfase koesteren. Bij afwezigheid van een strikt ontwikkelingsverloop fungeren dergelijke voorstellingen en verwachtingen als de subjectieve ijkpunten om te bepalen of men al dan niet op koers ligt in het leven. Daarbij bestaat altijd de mogelijkheid dat men wordt geconfronteerd met onvoorziene omstandigheden die een fundamentele heroriëntatie vereisen, hetgeen een sterk appèl doet op het zelfsturend vermogen van mensen.

Hoofdstuk 5 gaat dieper in op de coördinatiemechanismen waarvan mensen gebruikmaken in de bijsturing van hun eigen levensloop. Daarbij moet onderscheid worden gemaakt tussen habituatie en cognitieve generativiteit. Met habituatie worden de meer geautomatiseerde, zelfregulatieve processen bedoeld waarmee mensen op basis van gewenning de stabiliteit in stand proberen te houden van een persoonlijke wereld waar ze al vertrouwd mee zijn. Als de bestaande handelingsroutines niet meer toereikend zijn om eventuele veranderingen op te vangen, ontstaat een nieuwe situatie. Dan zijn mensen aangewezen op hun vermogen tot cognitieve generativiteit, dat wil zeggen de meer intentionele, zelfreflectieve vormen van aanpassing waarin men zichzelf systematisch tot object van aandacht maakt en alternatieve identiteitsinvullingen probeert te construeren. Cognitieve generativiteit is als het ware de motor achter elke bewuste heroriëntatie. Beide vormen van zelfaanpassing, de een gericht op consolidatie, de ander op vernieuwing, hebben in de praktijk afwisselend de overhand, zoals ook benadrukt wordt in de meer cyclische modellen van identiteitsontwikkeling. Binnen deze alternatie zullen zelfdefinitieproblemen met name optreden waar habituele, assimilatieve vormen van identiteitsbijstelling tekort schieten en plaats maken voor meer zelfreflexieve, accommodatieve pogingen tot een herdefiniëring van de eigen identiteit.

Op grond van de voorgaande hoofdstukken mag worden geconcludeerd dat zelfdefinitieproblemen een integraal onderdeel van de menselijke levensloop zijn, wat des te meer het oorspronkelijke onderzoeksdoel rechtvaardigt om zelfdefinitieproblemen te inventariseren die mensen gedurende de levensloop ervaren. Bovendien biedt het een aantal zinvolle aanknopingspunten en randvoorwaarden om een dergelijke inventarisatie-onderzoek nader uit te werken. *Hoofdstuk 6* laat de belangrijkste bevindingen uit de voorgaande hoofdstukken nog eens kort de revue passeren en beschrijft vervolgens de opzet en belangrijkste resultaten van een brede survey naar aard en voorkomen van zelfdefinitieproblemen gedurende de levensloop. Op grond van de theoretische inzichten uit de voorgaande hoofdstukken is een uitvoerige vragenlijst geconstrueerd en afgenomen bij een steekproef van 733 respondenten in de leeftijd van 17, 40, 55, of 70 jaar. Daaruit bleek dat jongeren de meeste zelfdefinitieproblemen rapporteerden, hetgeen een bevestiging lijkt voor het geijkte beeld van de adolescentie als de fase van de identiteitscrisis. Maar daarbij moet meteen de kanttekening worden geplaatst dat ook de volwassenen zelfdefinitieproblemen bleven rapporteren, wat aangeeft

dat de identiteitsontwikkeling niet met de adolescentie ophoudt. Het zwaartepunt van de analyses lag echter in het verkrijgen van een valide empirische typologie van zelfdefinitieproblemen. Uit de antwoorden van de respondenten kwam een patroon naar voren dat alle leeftijdsgroepen, van jong tot oud, met elkaar gemeenschappelijk hadden. Op grond van dit patroon hebben we kunnen constateren dat de problemen die de respondenten ongeacht hun leeftijd rapporteerden zich centreerden rond het probleem van adequate zelfkennis, het probleem van een adequate zelfbeschrijving, een gebrek aan zinvolle aanknopingspunten ('existentieel vacuum'), het probleem van een optimale zelfverwerkelijking, een gevoel van fragmentatie ('multipliciteit'), en een gebrekkige persoonlijke continuïteit. Deze typologie is vervolgens gebruikt om te zien of de aard van de zelfdefinitieproblematiek verschuift over de levensloop. Dat bleek inderdaad het geval. De veranderende aard van de zelfdefinitieproblematiek kan het best worden beschreven als een driedelige polariteit. Jongeren onderscheidden zich van volwassenen door hun gevoeligheid voor het probleem van fragmentatie, en bij de volwassenen verschoof de nadruk geleidelijk van de zelfverwerkelijkingsproblematiek op middelbare leeftijd naar het gevoel van leegte op oudere leeftijd. De intuïtieve plausibiliteit van deze driedelige polariteit wordt onmiddellijk duidelijk als het wordt uitgedrukt in termen van identiteitsontwikkeling: als men zelfdefinitieproblemen ervaart, dan heeft dat op jongere leeftijd vooral te maken met het gevoel een juiste keuze te moeten maken uit een overdaad aan alternatieve identiteitsinvullingen, op middelbare leeftijd met het gevoel te zeer bepaald te worden door een identiteit die haar beslag al heeft gekregen, en op latere leeftijd met het gevoel dat de identiteit die men in de loop der jaren heeft opgebouwd geleidelijk aan betekenis inboet.

Het proefschrift wordt in *Hoofdstuk 7* afgesloten met een korte epiloog waarin de analogie tussen persoonlijke zelfdefinitie en navigatie wordt geïntroduceerd. Met deze maritieme metafoer wordt nogmaals benadrukt dat de spanning tussen de behoefte aan duidelijkheid over de eigen persoon en onzekerheden waarmee men worden geconfronteerd bij het construeren van een adequaat zelfbeeld het best kan worden begrepen in termen van een heroriëntatie. De discrepanties, ambiguïteiten en twijfels die men daarbij ervaart, resulteren niet alleen in verwarring over de eigen identiteit, maar bieden ook de mogelijkheid tot een nieuwe positiebepaling. Het hoofdstuk sluit af met een aantal suggesties voor verder onderzoek.

